

Sønderjylland 1921: et kirkeretligt eksperimentarium

Af Christian de Fine Licht

Indledning¹

Der blev indført menighedsråd i Danmark i 1903 og siden 1912 har de på sognemenighedernes vegne haft indflydelse på ansættelsen af præster i folkekirken. Der har i tidens løb været fremført mange ønsker om en lignende indflydelse på afskedigelse af præster,² men det er aldrig kommet så vidt.

Kun har der i en årrække³ været en bestemmelse i tjenestemandsløven om afsked, »såfremt der mellem præst og menighed gennem en årrække har bestået en dybtgående uoverensstemmelse, som betyder en væsentlig hindring for det kirkelige livs trivsel«⁴ – og læg mærke til det: mellem præst og menighed – ikke mellem præst og menighedsråd.

Deraf følger det – for mange præster i hvert fald – interessante spørgsmål: Hvordan konstaterer man, om en sådan »dybtgående uoverensstemmelse« er tilstede i et flertal af en folkekirkemenighed?

Her er det, at den del af Sønderjylland, der hedder Nordslesvig, og hvis kirker blev en del af folkekirken, kom til at tjene som et eksperimentarium.

I genforeningsåret 1920 var sognepræsten i Burkal sogn mellem Tinglev og Tønder, på nordkanten af den nye grænse mellem Nord- og Sydslesvig, Peter Martin Christian Schwarz (1872-1945) – morfar til professor Martin Schwarz Lausten (f. 1938). Han var født i Ditmarsken og studerede teologi i Breslau og Kiel, han havde været sognepræst i

1 Bearbejdet indlæg på Selskabet for Danmarks Kirkehistories seminar på Københavns Universitet 21. september 2018 i anledning af professor, dr.theol. Martin Schwarz Laustens 80-års fødselsdag.

2 Et tilfældigt nedslag i *Kristeligt Dagblad*: »Menighedsråd skal kunne fyre præster« (første overskrift på forsiden), 22. april 1987.

3 Folkekirkens lønningsslov 1958 § 14, Tjenestemandsløven 1969 § 43.

4 *Kirkelove* ved August Roesen, 3. ajourførte udgave 1972, s. 185. Citat fra August Roesen: *Dansk Kirkeret*, 3. udgave 1976, s. 204.

Burkal siden 1916 og vedblev at være det, til 1940.⁵ Han var med andre ord en af de præster, der fortsatte i embede fra tysk til dansk tid, og hvorom denne artikel skal handle.

Sønderjylland 1921

Overgangen skete ikke uden vanskeligheder, varierende fra småsager til alvorlige skismaer. Præsternes stilling var kun et af mange spørgsmål, der skulle afklares i anledning af genforeningen, hvorfor et forberedende udvalgsarbejde da også havde været i gang, lige siden november 1918. I første række i Nordslesvig, siden også i København.⁶

Den konstituerede biskop for de sønderjyske landsdele, Gabriel Koch i Ribe, gjorde en stor indsats for at overgangen skulle ske så gnidningsløst som muligt. Allerede i august 1919 svarede han således kirkekollegiet i Tønder – der havde forespurgt, om de måtte beholde provst Steffen, dersom Tønder kom med til Danmark – at det var den danske regerings »Hensigt at imødekomme Menighedernes Ønske om at beholde deres Præster«.⁷

Fra Danmark sendtes en gejstlig ledelsesgruppe afsted, for på folkekirkens vegne at overtage landskirken i Nordslesvig. Den bestod foruden biskop Koch fra Ribe af provsterne Erik Christensen, Tønder; Jørgen Nissen, Haderslev; Emil Thyssen, Sønderborg; Anton Marius Nielsen, Åbenrå og Johannes Götzsche, Tørninglen. At det var ansete og betroede mænd ses bl.a. deraf, at to af provsterne blev konstituerede biskopper, og den sidstnævnte blev udnævnt til biskop i Viborg stift.⁸

Der var mange ting, de skulle tage stilling til, men her var det altså især præstestillingerne, det drejer sig om. Mange præster var blevet indkaldt til krigstjeneste, mange vendte ikke hjem, og i deres fravær var en del sogne blevet passet af missionærer fra Breklum- og Tirupati-missionen, der ved krigens begyndelse måtte returnere fra missionsmarkerne.

Flere præster rejste helt frivilligt sydpå, for krigen havde naturligvis også efterladt ledige embeder i Sydslesvig og Holsten. De ledige em-

5 O. Kragh-Schwarz: »Sognepræst M.P.Chr. Schwarz 1872-1945«, *Min far var Præst*, København 1961, s. 136-148.

6 Christian de Fine Licht: »Den nordslesvigske Vælgerforenings kirkeudvalg 1918-19. Sammenhængen med den rigsdanske kirkepolitik«, *Sønderjyske årbøger* 1984 s. 87-120, og Christian de Fine Licht: »Krieger-udvalget«, *Sønderjysk månedsskrift*, 57. årgang (1981), s. 229-231.

7 Erik Christensen: *Fra min Virksomhed i Tønder* Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 1, 1939, s. 16.

8 Christian de Fine Licht: »Haderslev Stift 1922-1997«, *Haderslev Stiftsbog*, 1997, s. 9-40, billedtekst s. 11.

beder i Nordslesvig blev besat ved konstitution af danske præster, der senere fik deres udnævnelse bekræftet. De kirkelige retninger vogtede nøje på, hvem der blev udvalgt, men det endte alligevel med, at flertallet af disse danske præster var grundtvigianere. Det var især, fordi »Københavns Kirkefond« søgte at få fat på alle yngre missionsmænd til de nye kirker i Storkøbenhavn – så når der ikke var muligheder i hovedstaden, var et overskud af unge grundtvigianske præster nødt til at drage mod det genvundne land.⁹

Nogle af disse grundtvigianere medbragte urokkelige opfattelser af, hvad det ville sige at være dansk kirke og havde ikke megen rummelighed for særlige nordslesvigske kirkelige traditioner, hvilket havde en række uheldige konsekvenser for kirkelivet i Sønderjylland. Men det er i denne forbindelse en anden historie.

Bekræftelse i embedet

De præster, der ligesom P.M.C. Schwarz i Burkal ønskede at blive i embede, fik besked om, at der skulle afholdes en afstemning i sognet, om de kunne få lov til det. Her var der fra dansk side – hvor man altså i syv-otte år havde haft præster valgt af menighedsråd – tale om en meget lempelig ordning i forhold til de røster, der argumenterede for summarisk afskedigelse af alle præster. Dette ville have svaret til, hvad der var sket i anledning af tidligere grænseflytninger ved både tyske og danske myndigheder – men altså også længe inden menighederne i øvrigt havde indflydelse på præstevalget. Alligevel oplevedes det af flere af de »gamle« præster som meget krænkende: De var rettelig kaldede – *rite vocatus* – i en evangelisk-luthersk tysk kirke og forstod ikke, hvordan det kunne være anderledes i en dansk kirke, der også var evangelisk-luthersk.

Afstemningerne blev gennemført i 1920 og 1921 i 42 sogne og det var altså – også i forhold til rigsdanske forhold – et omfattende eksperiment: Hvordan vil menighederne håndtere muligheden for at afskedige præsten? Vil der være interesse for at deltage i afgørelsen? Vil det være muligt at få et retvisende billede af menighedens ønsker – fremfor menighedsrådet eller kirkeforstanderskabet?

Før vi ser nærmere på resultatet af afstemningerne, så er det nødvendigt at gøre et par generelle bemærkninger om afstemning i hele den sønderjyske menighed. Det var i overgangstiden – indtil et kirkeligt udvalg i løbet af 1921 havde fået drøftet ny kirkelig lovgivning og

9 Vello Helk: »Pastor Aage Dahls præstehistoriske samlinger i Rigsarkivet«, *Personalhistorisk Tidsskrift*, årg. 1979, s. 106.

Rigsdagen i 1922 havde vedtaget nye kirkelove¹⁰ – den tyske synodal-ordning for præstevalg, der videreførtes i det nu danske Nordslesvig. Den fungerede sådan, at når et sogn skulle have ny præst, så udvalgte provstiudvalget – en institution, der i øvrigt kom ind i den folkekirkelige ordning netop fra Nordslesvig efter genforeningen – blandt ansøgerne tre kandidater, der skulle prøveprædike den samme eftermiddag med korte intervaller. Her stemte hele den tilstedeværende menighed ved håndsoprækning om, hvem man foretrak.

Det var jo – inden for provstiudvalgets fastlagte rammer – ganske direkte demokrati i en ad hoc-forsamling, nemlig kirkegængerne den pågældende dag. Man kan diskutere, om resultatet har større gyldighed, end hvis valget fremgår af et repræsentativt valgt og sammensat menighedsråd – men enkelte åbenlyse muligheder for »misbrug« rummer fremgangsmåden: Den grundtvigsk sindede provst i Haderslev blev i hvert fald beskyldt for – med fromt ansigt, må vi tro – at sige om et ledigt sognepræsteembede, at netop dér fortjener de en missionsmand, så vi må sende dem to af de tre kandidater af netop den slags at vælge iblandt. At det kunne splitte missionsstemmerne og få den tredje mand valgt, ville naturligvis være et rent tilfælde.

Den senere så kendte salmehistoriker og mere end rigeligt national-konservative partifører Anders Malling har i nogle korte erindringer fortalt, hvordan det lykkedes ham at blive valgt til sognepræst i Brøns: Den første prædikant kom ikke, fordi han regnede med at få et andet embede, og den andens kone gjorde et ufordelagtigt indtryk på folk – og så var der Anders Malling.¹¹ Blandt andet foranlediget af forløbet af præstevalget i Brøns, bestemte Kirkeministeriet snart efter, at provstiudvalgene måtte indstille suppleanter for hver af de foreslåede, »forsaavidt der blandt de øvrige Ansøgere findes dertil kvalificerede Kandidater«.¹²

Dette blot for at understrege, at man i de nordslesvigske sogne ikke var uvant med sogneafstemninger i kirkelige spørgsmål – og som Lars N. Henningsens undersøgelse for nylig har demonstreret, var man allerede i 1798 blevet vænnet til, at man i kirkelige spørgsmål kunne få sin vilje ved at samle en opinion.¹³

10 »Lov om Indførelse af dansk Kirkelovgivning i de sønderjydske Landsdele«, 30. juni 1922, *Love og Ekspeditioner*, 1921-1922, København 1925 s. 682ff.

11 Anders Malling: »At blive præst i Sønderjylland 1921«, *Ribe Stifts Årbog* 1978, s. 43-52. Malling har også skrevet om sin udnævnelse i *Kristeligt Dagblad*, 1. oktober 1976.

12 Skrivelse 27. maj 1921. *Love og Ekspeditioner*, 1921-1922, København 1925, s. 260.

13 Lars N. Henningsen: *Værdikamp og Folkeuro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig*, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 111, Aabenraa 2016.

Afstemninger i 42 sogne

Nu drejede det sig så om, hvorvidt præsten fra den tyske tid i hvert af de 42 sogne skulle have lov at fortsætte – eller om man hellere ville have en anden, utvivlsomt mere dansk præst. Spørgsmålet, der blev sat til afstemning, var imidlertid, *om* man ønskede præstevalg, så der var kritikere, der mente, at mange ville stemme forkert: At stemme *Ja* som i »ja te æ præst« var i virkeligheden en stemme for nyvalg – og omvendt *Nej* som i »nej te æ præst« var en stemme for hans forbliven i embedet!

På baggrund af, at man altså var vant til afstemninger i sognene, har denne kritik næppe noget for sig. Overraskende var det imidlertid for mange af dem, man allerede dengang havde så rigeligt af, nemlig de såkaldte »kirkelige iagttagere«, at hovedparten af de præster, der skulle stemmes om, blev genvalgt. Enkelte af de 34 positive resultater skal vi ganske kort berøre: Det højeste procenttal noterer vi i Dybbøl, hvor Peter Hansen blev stadfæstet som sognepræst ved afstemning den 4. maj 1921 med 231 stemmer mod kun 7, der ønskede nyt præstevalg, altså 97 %.¹⁴ En anden i samtiden meget kendt præst var Carsten Petersen i Maugstrup, der trods sin rimeligt forbeholdne holdning til genforeningen og udsigtsløse argumentation for, at den slesvig-holstenske kirke var bedre end den danske folkekirke, fik 91 %.¹⁵

Pastor Schwarz i Burkal havde gjort indsigelse mod, at de mange danske grænsegendarmer, der var blevet udstationeret i hans sogn – og som jo ikke havde kendt ham så længe – skulle have samme stemmeret, som sognets øvrige indbyggere. Kirkeministeriet anerkendte ikke hans protest, men han fik jo alligevel et komfortabelt flertal på 75 % ved afstemningen den 10. januar 1921.¹⁶

Burkals sognepræst var efterfølgende meget stolt af at være udnævnt af den danske konge, men forholdet til grænsegendarmerne og senere de tilflyttede lærere og elever på Store Jyndeved forsøgsstation var følsomt og førte i midten af 1930'erne til en slags valgmenighedskredse,

14 Marius Storgaard: »Dybbøl«, *Dansk præste- og sognehistorie. X. bind, Haderslev Stift*, Aarhus 1982, s. 626-634.

15 Christian de Fine Licht, s. 26f, og H. Hejselbjerg Paulsen: »Menighedsafstemningerne efter genforeningen«, *Haderslev Stiftsbog*, 1970, s. 26-38.

16 Erik Christensen, s. 34. I sin afgørelse af spørgsmålet om grænsegendarmernes stemmeret henviser Kirkeministeriet interessant nok til den Slesvigske Synodalordning fra 1876, der ikke berettiger til »at stille nogen Fordring om, at de paagældende skal have haft Ophold i Sognet i 12 Maaneder, før Valget finder Sted«; *Love og Ekspeditioner*, 1921-1922, København 1925, s. 1.

betjent af den meget selvbevidste såkaldte »grænsepræst« N.P. Nielsen fra Højer.¹⁷

I Hygum sogn, lidt nordøst for Ribe, var pastor Popp vendt hjem fra sanitetstjeneste i krigen og blevet sognepræst i 1915. En tredjedel af indbyggerne hørte til Rødding frimenighed, en stor del var verdslige,¹⁸ men om det har haft betydning for afstemningsresultatet i 1921, er uklart. Selv skriver pastor Popp, at præsteafstemningen »vil jeg helst forbigaa i tavshed, fordi der ved denne lejlighed kom ting for dagen, som bedst gemmes og glemmes under tilgivelsens dække«.¹⁹ Det er smukt, men for en kirkehistorisk undersøgelse ærgerligt og pirrende. Afstemningen i december 1920 gav ham et snævert flertal på 4 stemmer, 50,4 %, og pastor Popp blev i sit embede til 1945, hvorfor det altså ikke er rigtigt, hvad Nedergaard har skrevet om pastor Schwarz i Burkal: At han var den af de tysk udnævnte præster, der blev længst i embedet.

Vi kan allerede nu konstatere, at det ikke entydigt er forskellen mellem dansk og tysk, der har styret disse valgresultater: I Nordslesvig stemte knap 75 % for Danmark i 1920, og året efter blev godt 80 % af de tyske præster, der ønskede at fortsætte i embede, bekræftet. Der var slet ikke så enkel en sammenhæng.

Ja, i Holbøl sogn viste det sig, at det var uenighederne om grænse-dragningen i den danske lejr, der påvirkede præsteafstemningen: Pastor Andersen var dansksindet og ivrigt fortaler for Flensborg-retningen, og han fik kun et knebent flertal – men på grund af uregelmæssigheder krævede ministeriet omvalg, og nu var valgdeltagelsen en anden. »Nu rykkede alle de små ud. Fiskere, arbejdere, husmænd. »Aabenraa-Bønderne« skulle ikke bestemme, og nu faldt tallene anderledes, 412 ønskede ikke en ny præst, 212 fastholdt deres krav«.²⁰ Resultatet blev altså 66 %, og vi ser i et glimt nogle af skillelinjerne i grænsestriden, mellem velbjergede smør-bønder, Åbenrå-retningen og nationalt sindede Flensborg-folk.²¹ Få år senere var der i sognet dannet en dansk

17 Om pastor Schwarz i Burkal, se foruden det allerede anførte: Lars N. Henningsen: »Ved grænsen. Anna Rud Bentholms minder fra Grøngård 1928-57«, *Sønderjyske Årbøger* 1986, s. 151-208, særlig s. 161-66. Om betjeningen af danske i grænsesognene: N. P. Nielsen: *Fra bondedreng til grænsepræst. Erindringer og oplevelser fra et langt liv*, København 1966, s. 275ff.

18 Johannes Göttsche: *Livserindringer*, København 1955, s. 163.

19 Paul Nedergaard: *Særudgave af En dansk præste- og sognehistorie. Sønderjylland I. Ribe Stift*, København 1971, s. 95.

20 H. Hejselbjerg Paulsen, s. 36.

21 Standardværket om uenighederne i genforeningstiden er stadig: Troels Fink: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920*, bd. 1-3, Aabenraa 1978-79.

frimenighed ved Rønshoved Højskole og som i mange andre sogne også en tysk frimenighed.

De der tabte afstemningerne

Vi skal til sidst se, hvad der var på færde ved de afstemninger, der vitterligt gik præsterne imod: i Brøns, Tandslet, Ballum, Mjolden, Rise, Uge, Moltrup og Visby.

I Brøns, hvor der som allerede fortalt, blev en ledig stilling til Anders Malling, »sad den lille Brossmann, der var født i Brandenburg, men tidligt kom til Sønderjylland og blev forlovet med en dansk Gaardmandsdatter og efter Revolutionen stillede sig afgjort dansk, men ikke kunde vinde de danskes Tillid; han havde bl.a. ikke saa lidt af de tyske Præsters Embedsoverlegenhed, hvilket irriterede Folk«. ²² Da Brossmann havde tabt, søgte og fik han embede langt nordpå, i Bording i Ikast-Brandekommune – det fik han bl.a., fordi han var en trofast tilhænger af Indre Mission. Han var dog næppe skarp nok i sin afstandtagen til sekterne, thi efter hans bortrejse gik flere af hans tilhængere over til Pinsebevægelsen og blev gendøbt i Brøns å. Brossmann tog i 1941 sit eget liv ved at skyde sig foran alteret i Christianshede kirke. ²³

Også pastor Mahler i Tandslet på Als endte med at få nyt embede i det gamle kongerige, efter at afstemningen i hans sogn på Als havde udviklet sig til et valg mellem Indre Mission og ikke-Indre Mission. Det blev altså nærmest det sidste. Mahler var sognepræst i Vivild-Vejlby til 1941.

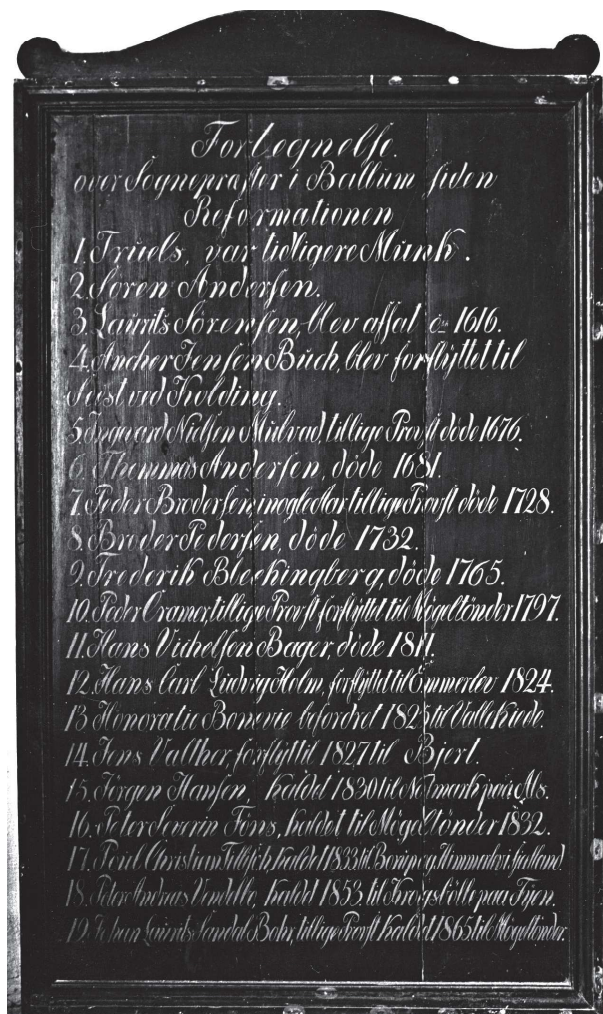
Ude vestpå, i Ballum, var Sønke R. Andresen fra Ditmarsken præst og han var også missionsmand – ligesom de andre nævnte endog knyttet til »Det gamle Budskab²⁴«, en alvorlig konkurrent til Nordslesvigs Indre Mission og også udgået derfra ved et brud i 1912, der endnu i dag er omdiskuteret: Var det nationalitet eller teologi, der skilte? Set i det lys er det lidt uigennemskueligt, når det om Ballum hedder, at befolkningen »i det helt igjennem danske Sogn ønskede at faa en ny, dansk Præst«. ²⁵ Således stemte de også imod præsten den 17. januar 1921 – han rejste til et embede i Holsten – og Ballum fik den 13. august samme år udnævnt Conrad Hvidt, der som 31-årig søn af en dommer kom fra Filips kirke i København til den vestligste udkant af det nye land.

²² Gøtzsche, s. 163.

²³ Nedergaard, s. 193.

²⁴ Lisbeth Vestergaard Høst: »'Det Ene Fornødne'. Nordslesvigsk Indre Mission og Det gamle Budskab 1880-1945, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland«, nr. 76, 1997. Fortegnelse over præster knyttet til Det gamle Budskab, s. 174f.

²⁵ Erik Christensen, s. 35.

Præstetavlerne i Ballum Kirke med Sønke R. Andresens navn. Han var kaldet til Ballum i 1911 og blev forflyttet til Süderau i 1921. Foto. Nationalmuseet.

I det nærliggende sogn Mjolden tabte præsten også afstemningen, og her giver provst Christensen, foruden ønsket om en dansk uddannet præst, også et bud på en forklaring ved at omtale rester af grundtvigsk påvirkning fra Christen Kolds tid som huslærer i Forballum.²⁶ Efter afstemningen den 13. januar 1921 flyttede præsten til Ubjerg, lige syd for Tønder, og blev i oktober erstattet af Hans Jacob Helms, der kom fra en stilling som kapellan i Vejle og blev i Mjolden helt til pensioneringen i 1958.

Også på østkysten i Rise sogn tabte præsten valget den 3. januar 1921 – og det er nok det valg, der klarest var et valg mellem dansk og tysk. Rise sogn omfatter som bekendt Rødekro, hvor der dengang

²⁶ Erik Christensen, s. 34f. Christen Kold (1816-70) var huslærer hos storbonden Knud Knudsen 1838-41.

var ansat mange embedsmænd ved jernbanen, de fleste tyske. I kirken prædikedes skiftevis på dansk og tysk, men efter genforeningen var embedsmændene skiftet ud med danske, og det blev tilsyneladende afgørende:

Ved en voldsom Agitation i Aviser og i Sognet, som arbejdede med Forvanskninger, Bagvaskelser og Usandheder, lykkedes det Modparten ved Hjælp af tilkaldte Rigsdanskere og Tjenestefolk at styrte pastor Nielsen ... »Jeg hævder«, skriver Præsten, »at hvis Stemmerne kunde vejes i Stedet for at blive talt, havde jeg faaet de fleste.«²⁷

Argumentationen går tilsyneladende efter de samme baner, som pastor Schwarz i Burkal var inde på, men ikke fik brug for: Det er de tilrejsende danske sognebørn, der uretmæssigt stemmer ved valget. Pastor Thomas Ernst Nielsen rejste til Haseldorf og blev erstattet af C.C. Kallenbach Pedersen, præst ved Nyborg straffeanstalt.

I Uge sogn boede der mange tysksindede, og pastor Christian Friedrich Wilhelm Schumacher var også tysk og havde været præst i sognet siden 1894 – men Indre Mission billigede hverken hans forkyndelse eller vandel og stemte imod ham.²⁸ Han flyttede til et embede ved Rhinen, og hans efterfølger kom fra Struer, men med erfaring fra Børkop Højskole, så det var muligvis et valg, der svarede til Indre Missions ønsker.

Endelig er der så de to sogne Moltrup og Visby, hvor stemmerne kom til at stå helt lige. Det var en situation, som ingen havde forudsat, men i begge tilfælde faldt brikkerne på plads ved forhandlinger og pragmatiske løsninger. Sognepræsten i Moltrup fik en ny stilling i folkekirken som rejsepræst for det tyske mindretal i sognene omkring Haderslev – og den ejendommelige pastor Møller i Visby blev sygepensioneret i 1922. Han flyttede derefter ind i et havehus i den park, han skabte i Visby, og som endnu i vore dage kan besøges. Her begravede han egenhændigt og uden formelle tilladelser sin hustru, men også den detalje blev ordnet uden videre, og ligeledes blev han selv begravet her i 1931.²⁹

Alle de præster, der med tysk uddannelse kom til at fortsætte deres gerning i folkekirken – og det var altså langt hovedparten af de 42, der

27 Johs. F.V. Nielsen og Henry Petersen: »Rise«, *Dansk præste- og sognehistorie. X. bind, Haderslev Stift*, Aarhus 1982, s. 450-462, citat s. 457.

28 John W. Oldam og Henry Petersen: »Uge«, *Dansk præste- og sognehistorie. X. bind, Haderslev Stift*, Aarhus 1982, s. 481-488.

29 Erik Christensen, s. 27f. og 32f.

ønskede det – fik efterfølgende mulighed for at deltage i et kursus i dansk kultur, arrangeret af Kirkeministeriet i København 2.-21. september 1921 for en særskilt bevilling på finansloven.³⁰

Afslutning

Hvert sogn i Nordslesvig har sin egen historie om forløbet af afstemninger, genforening og præsteskitte. Men det er den eneste gang i folkekirkens historie, at der i så stort omfang har været afholdt denne slags afstemninger om præstens eventuelle afskedigelse. Mange havde ventet en konsekvent stillingtagen *for* dansk kirkeliv og *imod* tyske præster – det kom ikke til at holde stik. Snarere var det teologisk observans og præsters personlige livsførelse, der blev stridspunkterne.

Mange iagttagere har været hurtige til at konkludere, at »uvedkommende bevæggrunde og synspunkter blandede sig ind og påvirkede resultatet«,³¹ men spørgsmålet er, om det kan være anderledes – og om der overhovedet er noget, der er uvedkommende i et demokratisk valg. At skelne mellem saglighed og populisme er vanskeligt nok i repræsentative forsamlinger som f.eks. menighedsråd – og i en population af vælgere umuligt. Der er jo heller aldrig blevet lovgivet nærmere om hverken menigheders eller menighedsråds mulighed for at kunne afskedige præster – folkekirken har tilsyneladende én gang for alle prøvet det i dette sønderjyske eksperimentarium og ikke med utvetydigt gode resultater.

30 Skrivelse af 1. juli 1921. *Love og Ekspeditioner*, 1921-1922, København 1925, s. 301f.

31 H. Hejselbjerg Paulsen, s. 36.